

ЫСЫК-КӨЛ ОБЛУСУНДАГЫ ЭЛЛИПСТИК ТОПОНИМДЕР

Макалада даанышман акелердин аттарына байланышкан жер-суу аттарынын жана жалпы эле топонимдердин мисалында талдоо жүргүзүлдү.

Бир сөздөн турган топонимдер көп учурларда грамматикалык жабдуу алуу жолу менен эллипстик мүнөзгө ээ болуп, аныктоочтун да аныкталгычтын да милдетин аткарып кала берет. Топонимист Д.Исаев эллипстик топонимдер жөнүндө кыскача төмөнкүлөрдү жазган: “Кайыңды-Булак, Кайыңды-Жар топонимдери топонимдик объектини бир кыйла так, конкреттүү көрсөтүп турганы менен аныкталгычы түшүп калып, жөн эле Кайыңды аталып калган” [3, 45]. Топонимдердеги эллипстик кубулуштар тууралуу казак топонимисти О.А. Султаньяев да токтолуп, кыскача макаласын жазган [4, 108–110].

Ысык-Көл облусунда грамматикалык түзүлүшү жагынан бир тутумдуу, жөнөкөй географиялык аттар учурайт.

1. Жөнөкөй топонимдер (бир тутумдуу, мүчөсүз топонимдер).

а) энчилүү ат катарында турган географиялык терминдер: Жал, Чат, Кудук жана башкалар.

б) жалпы зат атооч: Карагай, Капчыгай.

в) энчилүү зат атооч (антропонимдер): Тилекмат, Бөкөмбаев, Темир, Балбай, Балтабай, Шапак, Алыбек, Качыбек жана башкалар.

2. Бир тутумдуу топонимдер туунду түрүндө болушу да ыктымал: Бирлик, Бикиртик ж.б.

-лык, -дик, -тык, -тик сыяктуу мүчөлөрдү казак окумуштуусу О. Султаньяев Казакстандын топонимиясында Октябрь революциясынан кийинки мезгилге мүнөздүү жаңы көрүнүш катары караган [4, 109]. Бул көрүнүш Ысык-Көл топонимиясында да кездешет.

Изилдөөгө алынган аймакта бир кыйла жер-суу аттары эллипстик мүнөздө колдонулат. Бул сыяктуу географиялык аттарга төмөндө кыскача токтололу.

Чырак топоними. Чырак – Жети-Өгүз районунун Жети-Өгүз жергиликтүү өз алдынча башкаруусуна караштуу айылдын жана сайдын аты.

Иликтөөбүздө айылда жашаган элдердин басымдуу бөлүгү Чырактамга уруусунан болгондуктан, айылдын аты уруунун аты менен аталгандыгы белгилүү болду. Чырак тамга урууларынын элинин эн тамгасы катары малдарына да басылган. Уруунун аталышындагы тамга деген аныкталгычы айтылбай түшүп калуунун натыйжасында Чырак болуп аталып кеткен.

Асантукуму – Жети-Өгүз районунун Жети-Өгүз капчыгайындагы суунун, жердин аты. Бул топоним географиялык карталарда (Масштаб 1:50000) Асантукуму деп толук жазылганы менен, жергиликтүү кыргыз уруулары тарабынан Асаке, Асанжайлоо, Асансуу деп биринчи компоненти айтылып, экинчи компоненти түшүрүлүп аталат. Көпчүлүк учурда Асантөр эмес, Асан деп гана айтылып калган.

Курум-Корум – Ысык-Көлдүн сыртындагы жер аты. Бул жердин тегереги таш келет. Көпчүлүк учурда Корум деп гана аталат.

Кыргызстандын тарыхында 74 жыл коммунисттик идеология өзгөчө орунду ээледі. Ошол себептен партиялык идеологиянын саясатынын негизинде кыргыз элинен чыккан чыгаан адамдардын, элдик баатырлардын ысымдары айтылбай, жашырылып келген.

1991-жылы Кыргызстан эгемендүү Республика болгондон баштап, элдик баатырларга, чыгаан инсандарга, уруу аттарына байланыштуу жер-суу аттары пайда боло баштады. Аларга Тилекмат айылы, Балбай айылы, Шапак айылы, Балтабай айылы, Алыбек айылы жана акыркы жылдардагы Садыр Аке айыл өкмөтү кирет.

Унутта калган жер-суу аттары жалпы жергиликтүү болуп жашашкан Ысык-Көлдөгү

элдердин эстериенен чыгып кеткен. Тарыхый жер-суу аталыштарын кайрадан элдин эсине салуу – бүгүнкү күндүн маанилүү маселелеринин бири.

Биз төмөндө Ысык-Көл өрөөнүнөн чыккан XVII кылымдан XX кылымдын башталышына чейин жашап өтүшкөн акылман, агартуучу акелердин аттарына байланышкан топонимдердеги эллипстик кубулуштарга учкай токтолуп өтөлү.

Карга Акенин өстөнү – Жети-Өгүз районунун Жаргылчак айылындагы суунун, арыктын аты.

Жүзбаев Бектемирдин айтуусунда, бул арыкты Карга Аке жер иштетиш үчүн чаптырып, суу алган арык болгондуктан ушундайча аталган [1, 428].

Топонимдеги айкашкан сөзү Өстөн – арык сөзүнүн синоними.

Карга Акенин коргону – Жети-Өгүз районунун Дархан айылындагы ыйык жер аты. Коргон Дархан айылы менен Ысык-Көлдүн орто чегинде жайгашкан.

Карга Аке керээзинде сөөгүн ушул жерге койгула деген экен. Дархан элиндеги көзү өткөн адамдар ушул жерге коюлган [1, 428].

Тарыхый маалыматтарда Карга Аке бугу уруусунун желдең уругунун бийи, акылманы болгон. Ал болжолдуу, 1718-жылы туулуп, 1828-жылы кайтыш болуптур [5, 228 – 229].

Сарт Акенин акчийи – Жети-Өгүз районундагы Ак-Дөбө айыл өкмөтүнө караштуу Оргочор дөңсөөсүнүн чыгыш этегиндеги жердин аты.

Санжырачы Алымбаев Темиркулдун, профессор А.Имановдун жана айылдагы 70 жаштан жогорку карыялардын айтымдары боюнча, мурунку мезгилдерде Оргочор дөңсөөсүнүн этегиндеги чыгыш түздүгүндө тегиз акчий өскөн жер болгон. Сарт Аке Доскулу уулу Дөөлөс уруусунун Байболот уругунан болгондуктан, айылдагы Кудаш атанын (Жолуке менен Байболоттун атасы) урпактары жашаган жерди өз мезгилиндеги замандаштары Сарт Акенин акчийи деп атап коюшкан [1, 428].

Азыркы мезгилде Оргочор дөңсөөсүнүн этектеринде бир аз гана ак чийлердин калдыктары өскөндүгү байкалат. Бул жерди жергиликтүү Дөөлөс (Кудаш), Мундуз, Моңол, Коңурат, Бугу уруулары Акчий түрүндө гана аташат. Демек, мезгилдин өтүшү менен унутулган бул топонимдин аныктоочу түшүп, аныкталгычы гана сакталып калгандыгын көрөбүз. Ошондуктан, топонимикада бул кубулушту эллипсистик кубулуш катары кароого болот.

Дөөлөс Сарт Аке (өз аты Сартбай) Доскулу уулу Нарын өрөөнүндө, болжолдуу, 1780-жылы жарык дүйнөгө келип, 1860-жылы каза болгон [5, 285].

Тилекмат Акенин көксазы – Жети-Өгүз районунун Ак-Дөбө айыл өкмөтүнө караштуу Тилекмат айылынын Шалбаа деп аталганга чейинки мурунку аты.

Санжыралык маалыматтарга караганда, “айыл биринчи жолу Тилекмат Акенин көксазы деп аталган. Жергиликтүү Бугу, Моңол, Черик, Сарбагыш, Дөөлөс уруулары тарабынан бул жер азыркы мезгилде саз түрүндө гана аталып кеткен. Жергиликтүү болуп отурукташкан орус улутундагылар бул жерди Шалбаа деп аташкан. Совет бийлигинин жылдарында айыл аты ушул аталышта аталып келди. Эгемендүүлүк жылдарында кайрадан айыл аты Тилекмат чечендин урматына байланыштуу Тилекмат деп коюлган” [1, 429].

Алдаяр Мойут Акеге байланыштуу Жети-Өгүз районунун Жаргылчак айылдары аталып калгандыгы жөнүндө мындайча уламыш бар:

“Жети-Өгүз жана Тоң райондорунун аймактарында мурунку мезгилдерде чон жаргылчактын таштары табылган экен. Табылган табылга таштарды Мойут Аке Тондун Манжылы Ата деген ыйык жеринен күн чыгышты көздөй жетинчи жана тогузунчу сууга таштаткан. Күн чыгышты көздөй санаганда Чоң-Жаргылчак суусу – жетинчи, Кичи-Жаргылчак суусу – тогузунчу болгон. Кичи-Жаргылчак суусуна кичирээк жаргылчак ташты, ал эми жетинчи сууга чон жаргылчак ташты таштатат. Ошондон кийин Желдең уруусунун эли жердеген суу жээктериндеги айылдардын аттары ушул жаргылчак таштарга карата коюлуп калган” [1, 429-430].

Алдаярдын кенже уулу Мойут Аке 1746-жылы туулган. Болжолу, 1820-жылы каза болгон [5, 286]. Сөөгү Мойут Акенин керээзи боюнча, Арык, Белек аталар коюлган ыйык Манжылы Атага коюлган.

Онжетикарагай – Семёновка айылынын мурунку аты. Тарыхый топоним. Бул топонимдин кандайча келип чыккандыгы боюнча топонимикада бирдиктүү пикир жок. “Жазуучу Акмат Карыбай уулунун «Садыр Аке» китебинде (101-бет) “Верныйда (Алматыда) үч дубандын өкүлдөрү катышкан ак падышанын жыйыны өтөт. Жыйында Кыргыз жери аймактарга бөлүнүп, ар бир аймакка жаңы болуштар шайланары айтылат. Ушул жыйында элди отурукташтыруу жөнүндөгү жарлыгы жана Шабдан баатыр менен Садыр Аке тууралуу жарлыгы да окулат. Анда Шабданга 600 теше жер, жылына 400 теңге, Садырга 400 теше жер, жылына 200 теңге өмүр бою бериле турган болуптур. Ак паашанын жарлыгына ылайык Садырга Ысык-Көлдүн күңгөйүнөн Эки Ак-Суунун ортосундагы он жети зым карагайдын арасындагы Көлгө чейинки аймак, 400 теше жер бөлүнүп берилет. Ошондон бери Садырга таандык бул жер Он-Жети-Карагай деп аталып калган” деп айтылат.

Топонимист Д. Исаев таш, карагай, жыгач терминдери жалпы үчүн түшүнүксүз чакырым сыяктуу белгилүү аралык өлчөмүн билдирген маанисине таянып, “Он – Жети - Карагай – Пржевальскиден (Караколдон), Рыбачьеден (Балыкчыдан), балким Алматыдан эсептегенде 17 жыгач аралыкты, башкача айтканда 120 – 130 чакырым чамасындагы аралыкты билдирген жер болуш керек деп божомолдогон” [3, 30].

Биздин оюбузча Д. Исаевдин божомолунда илимий тактык бар деп ойлойбуз.

Ысык-Көл районундагы Семеновка айыл өкмөтүнүн аты атайын указ менен 2005-жылы Садыр Аке айыл өкмөтү болуп аталды.

Садыр Аке Жолболду уулу 1821-жылы туулган. 1905-жылы дүйнөдөн кайткан. Сөөгү Ысык-Көл районундагы Кожояр айылына коюлган [5, 288].

Кыдыр Акенин жайлоосу – Ак-Суу районунун Ак-Суу курортунун жогору жагындагы жайлоонун аты.

Арык уруусунан чыккан Байсары уулу Кыдыр ушул жайлоого жайлачу экен. Ошол себептен бугу уруусунун арык тукумунун эли бул жайлоону Кыдыр Акенин жайлоосу деп аташкан [1, 430].

Кыдыр Акенин кайкысы – Ак-Суу районундагы кайкы жердин аты.

Тоо бети кайкы келип, кайра түзөң болуп кетет. Бул кайкыда Кыдыр Аке мал менен отуруптур. Ошондуктан, Кыдыр Акенин кайкысы деп аталып кеткен [1, 430]. Топоним көпчүлүк эл тарабынан кайкы түрүндө, тактап айтканда, географиялык термин катары колдонулат.

Байсары уулу Кыдыр Аке 1843-жылы жарык дүйнөгө келген. 1926-жылы 26-мартта дүйнөдөн кайткан [2, 86]. Сөөгү Ак-Суу районундагы Керегеташ айылына коюлган.

Кыдыр Акенин Тайкашкасы – Ысык-Көлдүн Сары-Жаз сыртындагы жер аты. Бул жер аты жөнүндө эл оозунда бир нече варианттагы уламыштар айтылып калган.

1. Уламыш. Олжобай кыштоосунун жанындагы бул жерде Кыдыр Акенин Тайкашка деген күлүк аты карышкыр менен кармашкан. Акыры Тайкашка жаралуу болуп ушул жерде өлгөн. Тайкашканын башын Олжобай суусунун (эки суунун) ортосуна сайып кеткен. Ал башты кийин солдаттар атып түшүрүшүптүр. Ошол окуядан кийин, бул жер – Кыдыр Акенин Тайкашкасы деп аталып кеткен [1, 430].

2. Тайкашка – Сары-Жаздагы жердин аты.

Арык уруусунан чыккан Кыдыр Акенин Тайкашка деген күлүгүн карышкыр ушул дөңсөөдөн жеп кеткен. Ошол күлүктүн сөөктөрү азыркы мезгилге чейин бар дешет. Ошол окуяга байланыштуу, бул жер Тайкашка деп аталган” [1, 430].

Топоним – жылкы жаныбарынын атынан келип чыккан. Бирок Тайкашка түрүндө аныктоочу айтылбай аталып кеткен.

Олжобай – Сары-Жаз сыртындагы кыштоо жердин аты. Чоңолжобай, Кичиолжобай кыштоолору, суулары да бар. Олжобай суусу Оттук суусуна куят.

Арык уруусундагы Олжобай деген адам бул кыштоодо мал менен отургандыктан, кыштоонун, суунун аттары Олжобай деп аталган [1, 430].

Тарых барактарында Олжобай Түлөберди уулу элчи, бий болгондугу айтылат [2, 17]. Кыдыр Акенин элчи, даанышман болушуна чоң атасы Олжобайдын таасири чоң болгон [2, 17 – 18].

Олжобай бий Түлөберди уулу болжолдуу, 1779-жылы туулуп, 1852-жылы каза болгон. Сөөгү Ак-Суу районундагы Керегеташка коюлган [5, 285].

Бул топоним адам атынын негизинде келип чыккан, кыштоо, суу терминдери көпчүлүк учурда айтылбай калгандыгы байкалат.

Семизбел – Тоң районундагы тоонун, жайлоонун аты.

“Арык тукумунан чыккан Кыдыр Аке жол жүрүп баратып чарчагандыктан, жанындагы кошо жүргөн кишилери менен бирге Семизбелге түнөп калышат. Минип жүргөн аттарын жайлоого откоруп коюшса, жылкылар бир түндүн ичинде карматпай эт алышат. Анын себеби бул жайлоодо дары, күчтүү чөптөрдүн түрлөрү көп болгон. Жаратылыштын касиеттүү бул жерин, тоону, жайлоонунун атын Семизбел деп Кыдыр Аке коюптур” [1, 430]. Айрым учурларда топоним менен айкашкан тоо, жайлоо деген түгөйлөрү түшүрүлүп аталгандыгы байкалат.

Мыкаачы – Ысык-Көл облусунун Сары-Жаз сыртындагы жердин аты. Оттуктун жанында. Бул жердин аталышы тууралуу бир нече уламыш, санжыра-кептер айтылат. Төмөндө Кончо мергенге байланыштуу бир уламышты келтирели.

“Кончо мерген келатса, бул жерде адамдын этин жеген кишилер бар экен. Капысынан мергенчи алардын колуна түшүп калат. Киши жегичтер Кончого мылтык берип, кийик аттырып жемек болушат. Ошондо мергенчи 6 – 7 кийикти катары менен атат дагы, тигилер кийиктерди алганга чейин, амал менен окторун калтырып калган Кончо мерген аларды да атып таштаптыр. Ошол окуядан кийин, бул жер Мыкаачы аталып кеткен” [1, 430].

Тарыхый-санжыралык маалыматтар боюнча, Кончо мергенди Кыдыр Аке Россия падышалыгына кошо ала барган. Бул жер жергиликтүү арык уруулары тарабынан Каракчы деп да атала берет. Биздин оюбузча, топоним ар кандай каракчылык, мыкаачылык иштерди жасоого ыңгайлуу келген жер болгондуктан, ушундайча аталыш алган болуу керек. Ал эми ар кандай окуяларга байланыштуу уламыштардын болушу да мүнөздүү көрүнүш. Бул топоним да жөнөкөй түзүлүштө номенклатуралык терминдери жоголуп колдонулуп кеткен.

Акбака – Ак-Суу районунун Керегеташ айылындагы булактын, ыйык жердин аты. Бул жерди Кыдыр Акенин акбакабулагы деп да жергиликтүү болуп жашашкан бугу уруусунун арык эли аташат (Ыйык жердин мындай аталышы Доор аяны теле берүүсүндө да айтылган).

“Кичикерегеташтын ташы Акбака булагына чейин келет. Мурунку мезгилде бул булактан ак бака чыккан, жанына үч ачекей болуп чоң каратал өскөн. Убагында Арык уруусунан чыккан Кыдыр Аке ушул ыйык жерде эс алып жатчу экен. Ошондуктан Бугу эли бул жерди Кыдыр Акенин акбакабулагы деп аташкан. Жер титирөөдөн кийин, акбака бул жерден чыкпай калган. Талды кыйган адам оорукчан болуп, айыкпай кайтыш болгон” [1, 430]. Бул топоним да Акбака түрүндө айтылып, Кыдыр Аке деген сөз ажырап калгандыгын көрдүк.

Жыйынтыктап айтканда, Ысык-Көл топонимиясындагы эллипстик топонимдердин катары менен тааныштык. Алардын ичинде 7 Акеге байланыштуу жер-суу аттары аз санда болсо да жергиликтүү элдердин айрым улуу муундагыларынын эстеринде сакталып калгандыгы белгилүү болду. Чакан макалада иликтөөгө алуунун негизинде белгилүү болгон эллипстик топонимдерди Ысык-Көл облусунун масштабы 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 карталарына киргизүүнү жана топонимиялык сөздүктөргө киргизип колдонууну сунуштамакчыбыз.

Ономастика илими, анын ичинде топонимика Россияда СССРдин мезгилинде эле жогорку окуу жайларында атайын курс катары киргизилген. Кыргызстанда орто мектептердин окуу программаларына киргени менен кыргыз тилинен 10-класска 1 гана саат бөлүнгөн. Ошондуктан, тарых, география, кыргыз тили сабактарына көбүрөөк сааттарды бөлүп, жогорку окуу жайларына атайын курс катары бул предметти киргизүүнү сунуштамакчыбыз.

Топонимдердеги эллипстик кубулуштар тууралуу көтөрүлгөн маселе жаңыдан гана иликтөөгө алынып жаткандыктан, көптөгөн жер-суу аталыштары келечекте кошумча изилдөөлөрдү талап кылары шексиз.

Адабияттар

1. Акматов Н.Р. Ысык-Көл топонимиясындагы “Акелердин” ысымдарына жана алардын ишмердиктерине байланыштуу келип чыккан антропотопонимдер жана топонимдер / КУУ жарчысы. Серия 1. Чыгарылышы 4. Филология. Тил таануу. 2006. – 427 – 431-беттер.
2. Жылкыбаева Ж. Кыдыр Аке. -Б.: Адабият басмасы, 1993.
3. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. -Ф.: Мектеп, 1977.
4. Султаньяев О.А. К вопросу об эллиптичности топонимов // Ономастика Средней Азии. – М.: Наука, 1978.
5. Турсунов Э. Боронбай. -Б.: Акыл, 2004.